

На основании анализа литературных источников, архивных материалов и собственных исследований проанализирована история культуры видов рода *Populus* L. в Украине. Охране и сохранению деревьев способствует предоставление им определенного охранного статуса – мемориальное дерево, историческое дерево или памятник природы. Установлено, что в кадастр выдающихся деревьев Украины занесены лишь 14 деревьев рода *Populus*, а охранный статус имеют только четыре дерева. На территории дендрологического парка «Александрия» НАНУ в охране нуждаются три возрастных тополя. Утерянные деревья возрастных тополей должны подлежать восстановлению после изучения архивных материалов о месте их произрастания.

Ключевые слова: *Populus*, охрана, реестр, парк, памятник природы.

Based on the analysis of literature and archival materials, based on their own cultural history studies analyzed species of the genus Populus L. Ukraine. Protection and preservation of trees helps to provide them a certain protection status - memorial tree, historical tree or natural monument. It was established that the inventory of prominent trees Ukraine registered only 14 trees genus Populus, and conservation status are only four trees. At the Arboretum "Alexandria" NAS protection require three age poplar. Lost poplar tree age should be subject to renewal after studying archival materials on their habitat.

Key words: *Populus*, security, registry, park, natural monument.

УДК 502.62/.72 (58006):[58:581.5]

РАРИТЕТНІ РОСЛИНИ ДЕНДРОПАРКУ «ОЛЕКСАНДРІЯ» НАНУ ЯК ТУРИСТИЧНІ ОБ'ЄКТИ ЕКОЛОГІЧНОЇ СТЕЖКИ

**Л. В. Калашнікова, кандидат біологічних наук,
С. І. Галкін, доктор біологічних наук
Дендрологічний парк «Олександрія» НАН України
e-mail: alexandriapark@ukr.net**

У статті подано інформацію про раритетне фіторізноманіття дендропарку «Олександрія» НАНУ, яке нараховує близько 160 природних та інтродукованих видів деревних та трав'янистих рослин, з них 122 – созофіти, в тому числі 32 види, що увійшли до останнього зведення IUCN Red list version 2013.2, та більше ніж 30 видів рослин, які мають історичну та наукову цінність.

Наведено характеристику 20 видів раритетних інтродуцентів віком 180–250 років, які для дендропарку є меморіальними пам'ятками.

© Л. В. Калашнікова, С. І. Галкін, 2015

Ключові слова: раритетне фіторізноманіття, созофіти, екзоти, інтродуценти, екологічна стежка.

Раритетність – це збірне поняття, до якого включають: види рослин, які охороняються світовими червоними списками (созофіти), та екзоти, які культивуються поза природним середовищем і мають наукову та історичну цінність [2]. За О. О. Кагало (2014), це – ендеміки, релікти, види на межі ареалу і ті, що зумовлюють самотність регіональних біот і забезпечують виживання тим видам, які потребують охорони, а також оригінальні угруповання [3]. Раритетне фіторізноманіття дендропарку «Олександрія» нараховує близько 160 природних та інтродукованих видів деревних і трав'янистих рослин (у тому числі – прибережноводних і водних): із них 122 – це созофіти, в тому числі і 32 види, що увійшли до останнього зведення IUCN Red list version 2013.2, та більше ніж 30 видів рослин, які мають історичну та наукову цінність. Цей раритетний потенціал було використано при створенні у 2013 р. екологічної стежки дендропарку «Олександрія».

У квазіприродних ландшафтних композиціях зберігається більше ніж 20 видів раритетних інтродуцентів віком 180–250 років, які мають історичну, наукову та меморіальну цінність. Всього до наших днів збереглося понад 3500 старовікових листяних дерев і близько 500 – хвойних. Серед них є меморіальні дерева, подаровані володарці парку Олександрі Браницькій наприкінці XVIII – на початку XIX ст. відомими людьми того часу.

За останні 60 років організація природно-пізнавальних туристичних маршрутів набуває великої популярності і стає необхідною справою при ознайомленні туристів із рослинними і тваринними об'єктами, а також дає оцінку діяльності людини у навколишньому середовищі. Екологічні стежки з'явилися в Польщі, Чехії, Словаччині, Канаді, Франції, Англії, Швеції, Швейцарії, Індії, Японії та інших країнах світу.

Наприкінці 80-х років XX ст. розпочалося активне створення нових туристичних маршрутів в установах ПЗФ України і, як результат, з'явилися екологічні стежки у національних парках – Карпатському, Шацькому та «Подільських Товтрах», природних заповідниках Криму та «Медоборах» («Гостра», «Бохіт», «До пущі відлюдника»), заказниках навколо м. Києва («Лісники») та інших. За останні роки розроблено туристичні екологічні маршрути у Нікитському, Кременецькому ботанічних садах, ботанічному саду Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського.

Проект першої екологічної стежки дендропарку «Олександрія» було розроблено у 1990 р., у 2005 р. доповнено інформацією про флору та стан водних екосистем, а у 2013 р. створено екологічну стежку довжиною 7 км, з лінійним пішохідним маршрутом, до якого входять 25 складових елементів [1].

Метод створення екологічної стежки є маршрутним. Він передбачав вибір маршруту, його розробку і обладнання, а також здійснення

контролю за станом екологічної стежки та об'єктами живої і неживої природи на ній. Мета проекту – ознайомлення відвідувачів з природним та раритетним потенціалом дендропарку: природними та екзотичними рослинами, унікальними природними фітоценозами, рідкісними видами, такими, що зникають або внесені до державних та світових червоних списків.

Дендропарк як об'єкт природно-заповідного фонду (ПЗФ) є ключовою територією екологічної мережі України, яка забезпечує збереження найцінніших і типових для певного регіону компонентів ландшафтного та біологічного різноманіття, а як історичний об'єкт має 225-літню історію, в ньому є найстаріші раритетні екзоти, які інтродуковано до України.

Маршрут починається в східній частині дендропарку, де туристи ознайомлюються із 200-річними деревами природного виду *Carpinus betulus* L. – листопадним деревом до 23 м заввишки з густою та широкою кроною. Граб звичайний із XVII ст. широко використовується в озелененні, саме тут ростуть найстаріші особини цього виду, з яких створено групи та поодинокі насадження. В дендропарку тіньовитривалі, зимо- і посухостійкі рослини грабу ростуть під пологом дуба в залишках грабової діброви.

За проектом поруч із грабами висаджено групу невисоких дерев до 2 м заввишки *Fraxinus ornus* L. Це – третинний релікт на північній межі ареалу, поширений на Балканському півострові, в Середземномор'ї, Малій Азії, Південній і Середній Європі, у південно-східному Закавказзі, в Україні – на Чорній горі у Закарпатті (єдина популяція), де росте в змішаних насадженнях нижнього гірського поясу та вздовж схилів гір. Вид внесений до Червоної книги України із природоохоронним статусом рідкісний. У фітоценозах дендропарку успішно культивують із 2008 р.

Стежка підводить відвідувачів до ландшафтною композиції «Царський сад», яка відображає історію взаємовідносин родини Браницьких із царським домом Романових і присвячена імператорові Олександрові I, який двічі відвідував парк – у 1816 і 1817 рр. У насадженнях тут переважають природні види: *Quercus robur* L., *Acer platanoides* L., *Carpinus betulus*, *Fraxinus excelsior* L. Окремі дерева дуба і ясеня мають вік більше ніж 200 років і діаметр стовбура 150–180 см. Особливу увагу привертає 200-річний *Fraxinus excelsior* – високе дерево до 40 м заввишки із прямим стовбуром до 5 м в обхваті, яке є історичним екземпляром і має назву «Імператорський ясен». Поблизу ростуть ще два екземпляри ясеня звичайного такого самого віку і габітусу. З інтродуцентів тут росте *Aesculus hippocastanum* L. (природне поширення: Балканський півострів, Південно-Західна Греція, Північно-Східна Болгарія), який завезено до дендропарку на початку XIX ст., і на теперішній час він сягає 200-річного віку; вікові особини *Robinia pseudoacacia* L. (Центральна та Північна Америка) і *Acer pseudoplatanus* L. (Середня, Південна і Південно-Східна Європа, Кавказ, північне узбережжя Малої Азії), що культивуються з другої половини XIX ст. Ландшафтну композицію у 2008–2010 рр. оптимізовано зникаючим видом *Spiraea polonica* Vieb. – реліктовим

вузьколокальним згасаючим палеоендеміком. В Україні в природі відома єдина популяція цього виду в Західному Лісостепу (Тернопільська область, Борівський район, Зелений Гай, урочище Жижава) і по берегах р. Дністер, звідки і було привезено рослини. Це чагарник 1,5-1,7 м заввишки, який цвіте, дає насіння, а також розмножується вегетативним шляхом. Культивується тільки у двох ботанічних установах України: ботанічному саду ім. акад. О. В. Фоміна (м. Київ) та дендропарку «Олександрія».

Центральним ядром дендропарку, де зібрано найбільше раритетних об'єктів, є Велика галявина, а її «Господарем» – 300-річний *Quercus robur*, висота якого сягає до 30 м, а діаметр стовбура – 180 см. Крона дерева нагадує величезне шатро, яке тримається на міцних гілках. Дуб черешчатий – довговічне дерево, 300-500 років для нього вік поважний, але не межа. Вік дуба Палія, який є раритетним об'єктом екологічної стежки в Західній частині дендропарку, досягає 350 років. У багатьох європейських народів дуб здавна вважається деревом священним, а у 2013 р. вид включено до останнього зведення IUCN Red list version 2013.2. Дуб – основна лісоутворююча порода Лісостепу. Вікова діброва дендропарку, площею 46,8 га, має велику флористичну і художньо-естетичну цінність, є унікальною пам'яткою природи садово-паркового мистецтва, якій у 2002 р. надано статус Національного надбаня України. Навесні у діброві трапляються рештки природної популяції рідкісного виду *Galanthus nivalis* L., що охороняється Червоною книгою України. За 45 років (з 1971 р.) тут сформувала інтродукційну популяцію *Staphylea pinnata* L. – релікт європейсько-середземноморського походження, якій в Україні росте в природі у Закарпатті, Розточчі – Опіллі, Західному та Правобережному Лісостепу, Придніпровській та Донецькій височинах. На теперішній час популяція займає площу 2500 м² і нараховує 648 особин.

На початку літа на Великій галявині квітує екзотичне дерево *Liriodendron tulipifera* L., яке має для дендропарку меморіальне значення, бо є одним з перших дерев цього виду в Україні. Це величне дерево походить із Північної Америки, має ліроподібні листки і зеленувато-оранжеві квіти, схожі на квітки тюльпана. Поруч росте група дерев *Platanus x acerifolia* (Ait.) Willd. (природне поширення – Північна Америка) та *Cercidiphyllum japonicum* Sieb. et Zucc. (Японія, Китай), які висаджені у другій половині ХХ ст., але є цінними інтродуцентами завдяки своїм декоративним якостям. Екзотичними є два дерева *Gleditsia triacanthos* L. (походження – Північна Америка) та *Larix decidua* Mill., яка в природі поширена в Альпах та Карпатах на висоті 1000–2500 м. Рослини культивуються із середини ХІХ ст. і мають вік більше ніж 180 років. Раритетною є меморіальна група з дерев *Aesculus hippocastanum*, які сформовані за багатостовбурним типом і відтворюють плакучу форму. Вік рослин сягає понад 180 років.

У південній частині Великої галявини звертаємо увагу туристів на величне дерево, яке має історичну і наукову цінність, – *Larix polonica* Racib. Модрина польська поширена в природі в Карпатах та Західній Польщі. Ендемічний вид, якому надано в Україні природоохоронний

статус, – зникаючий. Охороняється також Міжнародним червоним списком та зведенням IUCN Red list version 2013.2. Рослина культивується в дендропарку із 1835 р. і є найстарішою рослиною виду в Україні, вік її сягає 190 років.

Далі відвідувачів приваблює найстаріше дерево природного виду *Populus nigra* L. (осокір) віком 120 років і з діаметром стовбура до 180 см. Вражає величчю і 120-річна *Alnus glutinosa* (L.) Gaerth., яка в Лісостепу трапляється рідко, але культивується всюди з давніх часів. Обидва види у 2013 р. увійшли до останнього зведення IUCN Red list version 2013.2.

Біля «озера Діани» туристи мають можливість ознайомитися з рослинами рідкісних та зникаючих видів (созофітів), які внесені до Червоної книги України: чагарник до 4 м заввишки *Syringa josikaea* Jacq. – реліктовий ендемік Карпат, також включений до Міжнародного червоного списку, Додатку до Бернської конвенції і останнього зведення IUCN Red list version 2013.2. Вперше вид вказаний у списках рослин дендропарку в першій половині XIX ст. В цей самий час був інтродукований і *Taxus baccata* L., але рослин того часу не збереглося. Тис ягідний повторно інтродукований у 50-х рр. XX ст. біля колони «Луна». Рослини у віці 65 років сягають до 7 м заввишки і мають стовбури до 12 см у діаметрі. У 2010–2012 рр. групу оптимізовано молодими рослинами, і «Тисовий гай» на теперішній час нараховує близько 120 рослин. Реліктовий вид поширений у Західній Європі, в Україні росте в Карпатах і Криму. Вічнозелене, декоративне впродовж року дерево або чагарник, відоме у культурі ще з античних часів, а з XVII ст. широко вирощується в більшості ботанічних садів та дендропарків. Охороняється Червоною книгою України як вразливий вид. Знищення тиса в Європі почалося у XIV ст., коли інтенсивно розвивалося кораблебудування і цінну деревину використовували для виготовлення корабельних шпал, меблів та інших виробів. Із 2013 р. вид охороняється IUCN Red list version 2013.2.

У північній частині Великої галявини з 1796 р. росте найбільша і найстаріша в Україні та Європі *Pinus strobus* L., висота якої досягає 30 м, а діаметр стовбура – 115 см. Зараз у дендропарку є близько 30 дерев сосни веймутової віком 140–200 років, висотою 26–30 м і діаметром стовбура 60–115 см. Від інших сосен *Pinus strobus* відрізняється гарно розвинутою низько опущеною кроною з пухнастою хвоєю.

Серед дерев сосен виділяються 37-метрове чотиристовбурове дерево *Pinus sylvestris* L., яке дістало назву родинного дерева Браницьких, і 25-метрова тристовбура *Pinus nigra* Arn., що має назву «Три грації», як втілення садівником А. Єнсом ідеї митця Антоніа Канови у живій рослині. Ці велетні є меморіальними пам'ятниками дендропарку.

Раритетними об'єктами дендропарку є рослини, які внесено до IUCN Red list version 2013.2: 80-річна *Tilia platyphyllos* Scop., яка росте в Західній Європі, Західній Україні, Молдові, Кавказі і є найпоширенішою в культурі серед інших видів лип, група найстаріших в Україні рослин *Juniperus virginiana* L. (природне поширення – південно-східна частина Північної Америки), віком більше ніж 130 років. Широко культивується як

паркове дерево по всій Україні, добре переносить стрижку і формовку, невибагливе до ґрунтів, світло- і вологолюбне, але росте дуже повільно.

Отже, екологічна стежка дендропарку «Олександрія», яка має протяжність 7 км, надає можливість ознайомити туристів із віковими рослинами природних видів, созофітами, інтродукованими екзотами, які мають меморіальну, історичну та наукову цінність. Цей раритетний потенціал ставить дендропарк «Олександрію» НАНУ на одне із провідних місць у системі територій природно-заповідного фонду.

Список літератури

1. Галкін С. І. Раціональне використання природного потенціалу Державного дендрологічного парку «Олександрія» НАН України в концепції розвитку екологічної мережі України / С. І. Галкін, Л. В. Калашнікова, Н. М. Дойко, В. Л. Рубіс, Н. С. Бойко // Наука та інновації. – К., 2014. – Т. 10, № 6. – С. 66–72.

2. Заповідна дендросоцозофлора Лісостепу України / НУБіП України ; під ред. д. б. н., проф. С. Ю. Поповича]. – К. : ТОВ Аграр Медіа Груп, 2010. – 262 с.

3. Кагало О. О. Деякі актуальні завдання аутфітосоцології / О. О. Кагало // Рослинний світ у Червоній книзі України: впровадження Глобальної стратегії збереження рослин. Матеріали III міжнародної конференції (4–7 червня 2014 р.) – Львів, 2014. – С. 37–41.

В статтє предоставлена інформація о раритетном фиторазнообразии дендропарка «Александрия» НАНУ. Оно насчитывает 160 природных и интродуцированных видов растений, из которых 122 – созофиты (в том числе 32 вида, включенных в последнее сообщение IUCN Red list version 2013.2) и больше 30 видов, которые представляют историческую и научную ценность. Приведена характеристика 20 видов раритетных интродуцентов, в возрасте 180-250 лет, которые для дендропарка являются мемориальными памятниками.

Ключевые слова: *раритетное фиторазнообразие, созофиты, экзоты, интродуценты, экологическая тропа.*

In the article have been given the information about rare diversity of dendropark “Alexandria” NAS. The are 160 species of natural and introduction plants, which 122 – sozophytes and 30 exotic woody plant species which have status of historical and scientific value. Characteristic of 20 species of rare secular trees and shrubs is analyzed.

Key words: *rare diversity, sozophytes, exotic woody plant, introduction plants, ecological path.*